

Amagau lo valencià! (1/3)

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 05-09-2012

Es van passar tots els escriptors catalans, d'un dia per l'altre, bruscament, a escriure en castellà, perquè era una llengua més noble? Per raons de mercat? O simplement per les coaccions, sancions i perills que van haver de patir per part de les autoritats competents i que, al final no van poder salvar? En Jordi Bilbeny ens ho explica en aquest document

Algunes dades sobre la traducció forçada d'obres literàries catalanes al castellà i el canvi de nom de llurs autors al llarg del segle XVI

1.- Una llengua i una cultura normals per a un país normal

Molts dels erudits actuals continuen defensant que, d'una forma natural, els literats i escriptors catalans, impressionats per la gran força de la literatura castellana i pel poder de les seves lletres, i empesos per les noves perspectives de venda del nou mercat castellà que s'obria llaminer, s'hi van abocar plegats de cop, renunciant a la llengua pròpia.

Nogensmenys, jo no em crec que als catalans els preocupés ni gaire ni gens, abocats com estaven a Itàlia i al comerç internacional, poder obrir el mercat del llibre a Castella. Ni em crec que es pugui dir que el castellà, com que era emprat a la cort, s'havia arribat a dotar d'una aurèola de dignitat, mentre que el català, com a llengua del poble, havia quedat reclòs als calaixos de l'oralitat i la família. A Catalunya, el català era la llengua també de la cort i de tota l'administració. La llengua amb què es redactaven les lleis. A tombants del segle XV i XVI, amb Alexandre VI exercint el Pontificat, va ser també llengua oficial de la Cúria romana. O com diu En Rubió i Balaguer: "acabà per donar-se el cas d'un poble on tota la maquinària administrativa tenia el català com a idioma oficial"¹.

I pel que fa als llibres i a les preferències idiomàtiques dels lectors, En Manuel Peña ens assegura que, a Barcelona, "des de final del segle XV fins al darrer terç del XVI l'hegemonia del català és quasi absoluta"². Mentre que, per contra,

les obres en castellà eren quasi inexistent, car "la gran majoria dels llibres, i de vegades tots, de juristes, metges o professors universitaris era en llatí"³. I en aprofundir l'àmbit de la inexistència de llibres en castellà entre els barcelonins, s'adona que el que hi predomina són els llibres en italià i que l'hàbit de llegir en italià més que no pas en castellà tant s'esdevé entre la noblesa com entre els ciutadans honrats i els mercaders: "En Francesc Marquet (1514) no tenia cap llibre en castellà, però dos en italià; En Francesc Vernegal (1524) posseïa 17 llibres en llatí i 10 llibres en llengües vulgars, 4 en català i 4 en italià, i només dos en castellà.

"Per posar alguns exemples, com explicar que el jurista Jaume Antoni (1485) tingués «un libre dels comptes del studi en italià», que el canonge Serafí de Masdovelles (1538) posseís 14 llibres en italià i només 4 en castellà? Potser sigui més comprensible que el mercader Joan Ferrer (1530) tingués al seu estudi «una biblia toscana de paper de stampa [i] uns altres llibres... anomenats en lengua toscana»; que el mercader Mateu Capell (1487) posseís dos dels seus quatre llibres en italià; que la Benedicta Salavert, vídua de mercader (1516) tingués 14 llibres, dels quals 10 eren en català i 3 en italià"⁴.

I si això passava a Barcelona, referent a València, En Philippe Berger, ha apuntat que des del 1474 al 1489 s'observa una producció del 33,33% d'obres en català i el 66,66% en llatí, sense cap obra en castellà. Cap ni una. I, encara, del 1490 al 1510, s'amplia encara més l'edició d'obres catalanes, que suposaran ja un 46%; es redueixen les llatines al 49% i apareixen tres llibres estampats en castellà, que computen un ínfim 4%⁵. I mentre anota que "del que ens precedeix hom pot pensar que la primera època de la impremta a València ha estat essencialment girada vers el mercat interior, que satisfia. És l'època daurada del valencià", per contra, objectiva que "durant aquest temps el castellà és pràcticament inexistent"⁶.

Llavors, cal ser molt cauts a l'hora d'interpretar que, si, de cop i volta, entre 1510 i 1524, es produeix un augment desmesurat de l'edició de llibres en castellà, que ara ja contempla un 45% de tota la producció editorial⁷, aquesta sigui per raó que els valencians escrivissin, de la nit al dia, en castellà. Perquè un estudi més personalitzat, d'autor en autor, ens indica que, l'edició d'una obra en castellà era, molt sovint –massa sovint– el fruit de traduccions imposades i forçoses, amb tota mena de coaccions, que diversos autors coetanis ja denunciaven.

2.- La Història de València d'En Pere Antoni Beuter és feta recollir i se'l comina a traduir-la al castellà (1546)

Aquest és el cas, entre d'altres, d'En Pere Antoni Beuter, el qual, a l'edició castellana de la seva *Historia de Valencia*, ara ja titulada *Primera parte de la Coronica general de toda Espanya*, impresa al 1546, hi publica una carta adreçada al "Consell de la Ínclita ciutat de València", on exposa que l'obra "imprimiose, pues, en lengua Valenciana, como yo la compuse"⁸, però denuncia que, acte seguit, "fue recogida en Aragon y Castilla"⁹. Llavors, matisa que el llibre "era necessario proveerle de lengua Castellana, con que fuesse entendida en los lugares do no entendieran la Valenciana"¹⁰. S'excusa de traduir l'obra, atès que, "siendo yo Valenciano natural, y escribiendo de Valencia, a los regidores della, escriba en Castellano, lengua estraña para Valencia", perquè, havent vingut els diversos regnes d'Espanya "en un general y solo Señorío, excepto el reyno de Portugal, parece que el mesmo tiempo requiere que sea en todos una comun lengua, como solia en la Monarchia primera de Espanya en tiempo de Godos"¹¹.

Amb la qual cosa, el que queda palès que passava a València és que, encara que la llengua castellana sigui estranya al regne, cal que esdevingui la llengua comuna de tots els seus súbdits pel fet –per l'únic fet– de ser la llengua del rei. I per aquesta raó s'ordena que es reculli la Història catalana d'En Beuter i es tradueixi degudament al castellà. En Beuter va rebre l'ordre corresponent de traducció i, tot i així, sembla que no va ser gaire favorable a escometre-la, però no tenia més alternativa. Ens ho explica ell mateix cap al final de la carta: "Con todo esto yo no lo hiziera, si consultando muchas vezes, no les pareciera bien a vuestras Magnificencias"¹². És a dir, que hi va haver un cert debat, perquè En Beuter no ho volia fer. Però, al capdavant, aquestes autoritats van tancar files i li van ordenar la traducció de forma immediata, puix l'autor ens assegura que les magnificències predites "se firmaron en ello [s'hi afermaren], quando por diligencia del lurado Bernat Symon, me dieron mucha prissa para que saliesse a la luz la segunda parte, que en mi casa quedava"¹³. I per això insisteix que, en cas de no haver-ho fet, hi podrien haver hagut represàlies: "Verdad es que me podrian algunos reprehender, ya que en Castellano se havia de trasladar"¹⁴. La rotunditat amb què ho diu, posa d'evidència que l'obra "s'havia de traduir al castellà" com un imperatiu legal, i que, si no ho feia, podia ser reprès. I llavors, per no dir-ho ell directament, porta a col·lació una situació semblant, en què Cató, a demanda d'Aule Gel·li, que no sabia com enllestir una obra, li respon: "quien te forçava escribir lo que no sabias. Assi lo recuenta Aulo Gellio. Mas yo podre le dezir a Caton, y a quien tal me dixesse, que me fue forzado trasladar yo mismo" el llibre¹⁵, tal vegada perquè no l'atribuïssin a un altre autor. Cert: ell mateix va assumir el risc de la traducció forçada. I ho escriu sense embuts: el van forçar a traduir el llibre. I tot seguit hi insisteix, abans d'acabar la carta: "yo he trabajado en complir con el cargo que vuestras Magnificencias me impusieron"¹⁶. Hi va haver, doncs, una imposició –dit tan ben dit com es podia dir–, de la qual, per bé que ho va intentar, no se'n va poder deslliurar. I el llibre, un cop recollida l'edició catalana, va ser imprès en castellà, a despit que, com ell mateix assegura, per deixar-ho palès, el castellà era "llengua estranya a

Era la imposició que ja va detectar En Berger, per tal com ens confirma que "podem considerar, doncs, que a partir del 1540 i 1550 s'obre el període a partir del qual els editors valencians ja no deixaran als autors la facultat d'escollir la llengua que prefereixen. A partir d'aquests anys la llei del mercat imposa el castellà, pràcticament sense discussió. Un escriptor d'èxit d'aquesta època decisiva ho explica sense traves: J. Taix declara al pròleg de la primera edició en català de la seva obra sobre el rosari, que les dues anteriors s'havien imprès en castellà perquè havia rebut l'ordre expressa de redactar el seu llibre en aquesta llengua"¹⁷. Llavors, si hi havia ordres expressos que no es podien defugir i, en el moment d'editar el llibre, els autors ja no podien escollir la llengua en què el volien imprimir, la llei del mercat de què parla En Berger, ha ser una altra mena de llei, perquè és de tothom sabut que el mercat, al segle XVI, no tenia cap tipus de llei que pogués exercir aquesta mena de coaccions lingüístiques. Les úniques lleis que hi havia eren les de l'Estat i dels seus organismes controladors i coaccionadors. Aquestes sí que eren lleis insalvables.

3.- En Lluís del Milà avisa a Lo Cortesà que els castellans ens furten la llengua i les obres i les fan passar per seves (1561)

En aquesta avinentesa precisa, En Beuter exposava amb una gran naturalitat i diplomàcia que se l'havia forçat a traduir el llibre. I ell mateix signava i assumia l'autoria de l'obra. Però no era sempre així. En molts altres casos, les obres eren traduïdes al castellà i, esborrat que era el nom del seu autor, les feien córrer per Castella i Espanya com si realment fossin castellaneres. Fins avui he tingut la certesa que això era així, però no ho havia pogut documentar assenyaladament. I ha estat furgant més enllà dels apriorismes, i del que tothom diu i rediu, que n'he obtingut la prova definitiva. És a la traducció castellana del llibre d'En Lluís del Milà, Lo Cortesà, del 1561 ("però escrit, en part almenys, abans del 1538", precisa En Rubió i Balaguer¹⁸), i del qual tampoc no se'n conserva l'edició en la llengua original. Tot i que, a l'"Epístola Proemial" l'autor hi deixa ben clar que el llibre "representa la corte del Real Duque de Calabria y la Reyna Germana: con todas aquellas damas y caballeros de aquel tiempo" i "haziendo que hablen en nuestra lengua Valenciana como ellos hablaban"¹⁹, l'obra ja es va editar en castellà. I la majoria hi parlen quasi sempre en aquesta llengua. Per això En Vicent Josep Escartí se sorprèn i escriu: "Sospitem, però, que l'ús del català entre la noblesa valenciana del XVI havia de ser molt més habitual del que aquesta imatge de Milà ens ofereix"²⁰. És irrefutable que els personatges, tots ells catalanoparlants, havien de parlar sempre en català. Si més no entre ells. Aquesta era la realitat. Aquesta, la voluntat d'En Milà, que, a més a més, ho explicita encaridament a l'Epístola Proemial. Però quan el llibre s'edita ja parlen en castellà. Hi tindria alguna cosa a veure que l'autor morís a l'agost del 1559²¹, poc abans de l'edició? Si el llibre es va enllestir en una data una mica anterior al 1538, com afirma En Rubió i Balaguer i es desprèn pel context històric de l'obra, per què no es va editar fins després de la mort d'En Milà, ben bé vint anys després? Per ell mateix sabem que el volia escriure i editar immediatament. A l'Epístola reconeix que certes dames de València li van donar l'encàrrec de fer-lo i editar-lo: "fuy mandado que pusiesse por obra el Cortesano que las damas mandaron que hiziesse: Y que lo dirigiesse a vuestra Real Magestad. Pues con mucha razon se le devia. Y assi tuve por muy buena ventura ser tan bien mandado como esta dirigido"²². L'Antoni Tordera reconeix que "l'encàrrec de les dames es féu als voltants del 1535"²³. Per tant, aquesta Reial Majestat –C.[esària] R.[eial] M.[ajestat], que s'invoca a l'inici de l'Epístola²⁴–, havia de ser l'Emperador Carles. En Milà hi fa referència al mateix text proemial: "Quod est Cesaris Cesari. Y assi presento al Cesar lo que es de Cesar"²⁵. Llavors, com és que si s'ho havia proposat ja en temps de l'Emperador Carles, En Milà no arribaria mai a editar el llibre? Tot fa suposar que s'editaria precisament després de la seva mort a fi i efecte de poder-lo traduir sense traves ni l'oposició de l'autor i s'aprofitaria la dedicatòria per rededicar-la al rei Felip II, que és a qui és dedica realment, segons el text. Perquè, si com assevera l'Escartí, "és evident que l'autor ja no va poder veure el llibre imprès"²⁶, per tal com es moriria ben bé un any abans, ¿com és que el colofó expressa, contravenint les lleis de censura i control d'impremta, que l'obra fou "Corregida a voluntad y contentamiento del Autor"²⁷? No seria que es voldria aparentar aquesta correcció impossible del mateix Milà a fi de camuflar com fos que realment l'obra havia estat corregida a voluntat i a contentament del "censor" –de l'autoritat, civil o eclesiàstica–, que l'havia ordenat? No en tinc cap dubte. Els indicis que aquí he mostrat i les traces lingüístiques del text ens demostren que som davant d'una traducció. No s'explicaria tampoc de cap més manera que l'autor volgués donar el to de verisme i autenticitat que hi dóna, amb personatges reals de carn i ossos, amb nom i cognoms, que a la vida normal parlaven català entre ells, i fent l'incís revelador que els farà parlar "en valencià", i que a l'obra ells parlin majoritàriament en castellà. Això sobta encara molt més.

Doncs, bé, és justament en aquest llibre que En Milà, en un debat entre diversos nobles, fa dir a la dama Joana Pallars: "Señora doña Violant: Amagau lo Valencià, que Castellans van per la terra: que per burlar de nostra llengua nos furten les paraules, y porten les a Castella per a fer farçes ab ella, que mones son de Valencia, parlant ab reverencia"²⁸.

Més clar, impossible. Segons En Milà, hi ha una apropiació de les lletres valencianes per part de Castella, que se les queda, les fa passar per seves i les representa com a tals en territori castellà o, potser, fins i tot, espanyol. No ho ha vist ben bé així En Francesc Massip, el qual, desconexor de la problemàtica del canvi forçat de llengua i de l'atorgament

d'una autoria nova a l'obra, interpreta el passatge de la següent tenor: "Això vol dir simplement que els primers dramaturgs còmics espanyols han passat per València a aprendre teatre i han copiat els recursos, les situacions còmiques i fins i tot els girs lingüístics d'un teatre popular o burgès insinuat, però que no ens ha perviscut"²⁹. Una interpretació excessivament lliure i imaginària, fruit de les lectures de la història oficial sobre literatura i teatre espanyols. Res d'això, però, no diu el text, sinó que parla obertament de furt: "nos furten les paraules", escriu En Milà. Es parla de furt; no pas d'imitació o plagi. Nogensmenys, el que sí que copsa En Massip és que En Milà hi fa esment d'un teatre "que no ens ha perviscut". Si només s'haguessin plagiat les obres valencianes, aquestes no haurien necessàriament desaparegut. Una còpia no implica la desaparició de l'original. És senzillíssim: si les obres no ens han perviscut és que no ens han perviscut. I no ha estat pas així per incúria o vergonya a la llengua mare, sinó per la traducció sistemàtica i el canvi forçat del nom o de nació dels autors. O d'ambdues coses alhora.

El furt d'obra valenciana a mans de castellans havia de ser conegut de tothom i socialment comentat i blasmat, perquè, acte seguit En Milà fa dir a En Joan Ferrandis que "Dessas monerías don Diego [Ladrón] se ha burlado, con cuentos Valencianos de Castellanos, y hanse lo muy bien pagado (Que burlar del burlador es de avisado)"³⁰. No cal ni dir que els contes d'En Ladrón, en què es feia burla dels castellans que ens furtaven les obres –les paraules– i les representaven a Castella com si fossin seves, s'han perdut per sempre.

En aquest mateix sentit, quan al 1559 s'editava a Lovaina la Gramática de la Lengua Vulgar de España, l'autor esborrat del llibre, en parlar de la llengua catalana ja ens feia saber que "hablase en ella en los reinos de Cataluña, de Valencia, Mallorca, Menorca, Iviça, Cerdeña, i aun en Napoles; tiene esta lengua su lugar inmediatamente junto a la lengua Araviga (dexando aparte muchas, i mui buenas razones) por esta solo, que, despues de los Araves, no se han escrito en España tantos, tan buenos, i tan sotiles libros en prosa, i metro, com en esta lengua Catalana"³¹. On són, doncs, tots aquests llibres, que feien de la llengua catalana la primera d'Espanya en quantitat i qualitat, per sobre del castellà? Sí: on són? És evident que no van amagar prou ni "lo valencià" en particular, ni "lo català" en general.

4.- L'editor de l'Espill recrimina que els llibres es tradueixin i s'hi canviïn els títols i els noms dels autors (1531)

Per si encara no ens n'haguéssim convençut del tot que el furt d'obres catalanes i la subsegüent traducció al castellà era una realitat ben viva i coneguda a la València del primer terç del segle XVI, em complac a portar a col·lació els mots introductoris que l'editor de l'Espill d'En Jaume Roig va fer estampar com a proemi de l'obra, a l'edició valenciana del 1531. Així, en uns versos destinats "Als peritíssims lectors", s'hi deixa constància que l'editor, "criat en la patria que es diu limosina / no vol aquest libre mudar son linguatge"³². D'on podem inferir-ne que, tal com era habitual, se li havia pregat que el traduís al castellà, però no ho va voler. I acte seguit afirmava que l'han volgut estampar en la llengua original, sens alterar-lo gens, perquè, si el traduïen, perdria l'elegància en què s'havia escrit, el conceptes volarien i se'n perdria la substància. Gran culpa seria canviar-lo:

"Portant en sa lengua / tan gran elegancia

segons lo trobarem / volguérem dexarlo

puix fora difícil / y gran arrogancia

pinçar tals conceptes / mudant la substantia

y vici y gran culpa / en res alterarlo"³³.

I acaba conclouent amb tots els ets i uts que són molts qui han traduït altres llibres i n'han tiranitzat el nom, la qual cosa fa que les obres quedin desflorades i a més a més de sembrar baladres, que és una planta veronosa per a l'home i mortífera per als ases³⁴, queden anorreades, perquè, per torna, s'hi usurpa el nom de l'autor i el títol:

"Son molts qui dels altres / tractats traduxen

hi-l nom tiranizen / ab sols hun capitol

y ab ell de les obres / les flors desfloueixen

y sembren baladres / arrullen y fleixen

per sols usurparse / lo nom i lo titol"³⁵.

Més clar, impossible: hi ha alguns personatges que fan traduir les obres i n'usurpen el nom dels l'autors i en canvien els títols. Per això mateix, l'editor del llibre comenta al "Prolech" que demana la corresponent llicència d'impressió a En Jeroni de Cabanyelles, "triumphant y justisim portant veus de general governador en la ciutat e regne de Valencia"³⁶, perquè així, dirigint i endreçant les obres "a tan ardua y gravissima persona", i "autoritzades ab la admissio de aquella", res no hi puguin "les impugnacions dels verinosos detractors y diabolichs y envejosos [...] amb les pestíferes lengues, contradiccions e cavilloses intelligencies"³⁷.

Ha estat En Rubió i Balaguer qui, adonant-se que el curador de l'Espill de l'edició de València es mostrava contrari a les traduccions, escriu: "La primera edició d'Ausiàs March que fou publicada en aquella ciutat, per un valencià precisament, l'any 1539, va acompanyada d'una traducció castellana de les poesies. I com si volgués protestar d'aquella tendència, que ja es degué fer sentir anteriorment, l'editor de Jaume Roig el 1531 declara que no vol fer com «molts qui, dels altres, tractats tradueixen»"³⁸.

És cert: l'editor no volia fer com tants d'altres, que es van veure forçats a traduir les seves obres al castellà. En Rubió té raó de consignar que es tractava d'una tendència "que ja es degué fer sentir anteriorment". Però ho deixava com una mera sospita, com una conjectura sense més conseqüències. És clar que li sobtava que la substitució de la llengua catalana per la castellana en la literatura i la desaparició d'autors de pes hagués tingut un efecte tan empobridor sobre la nostra cultura, majorment perquè "els efectes d'aquest procés es manifesten amb tanta rapidesa, que causen la impressió d'un enfonsament sobtat i que res no feia presagiar"³⁹. No ho podia entendre de cap de les maneres, perquè era ben conscient que "les terres catalanes de la Corona d'Aragó mantenen llurs institucions peculiars i formen part d'una gran monarquia que visqué la seva època més brillant en els regnats de l'Emperador i del seu fill. Les estades de Carles V a Barcelona no feien sospitar la progressiva provincialització de la vida pública del Principat. València va viure en aquestes dates un dels períodes més brillants"⁴⁰. I hi afegia, encara: "La puixança econòmica que revela l'afluència d'artistes a Catalunya en el segle XVI indica que la riquesa del país havia renascut. Recordem també que l'ambient escolar de la Barcelona d'aleshores va tenir prou força per atreure i fixar a la ciutat el futur sant Ignasi de Loiola, quan inicià els seus estudis gramaticals entre el 1522 i el 1526, i que al segle XVI correspon l'època més important de l'Estudi General de la ciutat, en el qual ensenyaren Hortolà i l'hel·lenista valencià P. J. Nunyes. Aquella centúria no fou pas de decadència per a les terres de parla catalana en el conjunt de les manifestacions de la vida de l'esperit, sinó exclusivament en el camp de les lletres en aquest idioma"⁴¹.

És a dir, que tota la Nació catalana bullia econòmicament i culturalment, però, curiosament i específicament, només s'havien estancat les lletres. L'observació és important, perquè denota que, precisament, passava una anomalia important a la llengua catalana. Una anomalia inexplicable, sobretot si tenim també en ment la gran potència literària en llengua vernacle en què s'havia convertit Catalunya en els darrers tres segles. Hi havia una anomalia greu. Sí. Però una anomalia raríssima, al cap i a la fi. En Rubió la va intuir. Va remarcar-la. Però no en va saber escatir els orígens, per bé que l'editor de l'Espill li ho va posar a tret.

Qui sí que se'n va saber adonar de ple va ser En Manuel Peña, pel qual, "al 1531, a la primera edició de l'Espill d'En Jaume Roig, que porta un pròleg en vers, l'escriptor ataca durament uns individus, no identificats, acusats d'intentar usurpar els mèrits dels grans autors valencians, així com de corrompre llurs obres i llengua"⁴². És exactament això el que diu el pròleg: hi ha uns personatges de qui no es pot parlar obertament, i que per això no són identificats, que usurpen els mèrits dels grans autors valencians. "Usurpar": aquest és el verb clau. Les obres són "usurpades". Les obres i els mèrits que se'n deriven, és clar. Sense usurpació d'obres no hi podria haver mai usurpació de mèrits. En Peña ho copsa plenament i ho ressenya. I si empra el mot que empra per definir el que s'esdevé amb els llibres, la seva llengua i el seu contingut no és pas innocentment: és el mateix mot que fa servir l'editor per denunciar el que passa amb les obres literàries.

L'Alcover-Moll, que recull diversos paràgrafs d'obres del segle XIV i XV on apareix aquest mateix verb, li atorga el significat "d'apropiar-se sense dret"⁴³. El Diccionari de la Real Academia Española, defineix el verb amb total transparència: Usurpar és "apoderar-se d'una propietat o d'un dret que legítimament pertany a un altre, en general amb violència"⁴⁴. Potser En Peña no ho imaginava de forma violenta, però s'imaginava el furt, l'apropiació indeguda, la usurpació. Amb tot, encara s'adonava d'una cosa més: aquests personatges sinistres, no només usurpen les obres, sinó que les corrompen en substància i en llengua, que és com dir que les manipulen i les tradueixen sense cap mirament, com diuen exactament els versos de l'edició de l'Espill del 1531. I, per això mateix, creia que l'editor, amb la seva queixa contra aquests manipuladors invisibles de llibres, hi denunciava "una «conspiració»"⁴⁵. Una conspiració que ell no acabava d'entendre ni de veure clara, però que sí que comprenia que s'hi denunciava.

Jordi Bilbeny

SEGONA PART: <http://www.inh.cat/Articles/amagau-lo-valencia!-2-3->

1 JORDI RUBIÓ I BALAGUER, "L'ambient literari de la Catalunya del segle XVI", Humanisme i Renaixement; Biblioteca Abat Oliba-86, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 116.

2 MANUEL PEÑA DÍAZ, El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos; Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 1997, p. 75.

3 Ídem, p. 74.

4 MANUEL PEÑA, Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600); Colección Hispania-4, Editorial Milenio, Lleida, 1996, p. 271.

5 PHILIPPE BERGER, "Contribution à l'étude du déclin du valencien comme langue littéraire au seizième siècle"; Mélanges de la Casa de Velázquez, XII (1976), p. 182.

6 Ídem, p. 183.

7 Ídem, p. 182.

8 PERO ANTON BEUTER, Primera parte de la Coronica general de toda España, y especialmente del reyno de Valencia; Ioan de Mey, València, 1546, foli ij.

9 Ídem.

10 Ídem, foli ij vers.

11 Ídem.

12 Ídem, foli iij.

13 Ídem, foli iiii vers.

14 Ídem.

15 Ídem.

16 Ídem.

17 PHILIPPE BERGER, Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento; Estudios Universitarios-19, Edicions Alfons El Magnànim, València, 1987, tom I, p. 332-333.

18 J. RUBIÓ I BALAGUER, "Sobre el primer teatre valencià", Humanisme i Renaixement; op. cit., p. 151.

19 LUYS MILAN, "Epistola Proemial", Libro intitulado el Cortesano; en casa de Ioan de Arcos, València, 1561, foli A iij.

20 VICENT JOSEP ESCARTÍ, "El Cortesano i Lluís del Milà: notes al seu context", dins El Cortesano, de Lluís del Milà; edició a cura de Vicent Josep Escartí, Universitat de València, València, 2001, vol. I, p. 71.

21 Ídem, p. 51.

22 L. MILAN, "Epistola Proemial", op. cit., folis A iij-A iij vers.

23 ANTONI TORDERA, "Drames i estratègies escèniques en El Cortesano"; El Cortesano, op. cit., p. 164.

24 L. MILAN, "Epistola Proemial", op. cit., portada.

25 Ídem, foli A ij vers.

26 J. V. ESCARTÍ, op. cit., p. 52.

27 L. MILAN, op. cit., foli s/n.

28 Ídem, lornada Sexta, foli a ij.

29 FRANCESC MASSIP BONET, Història del teatre català; Arola Editors, S.L.; Tarragona, 2007, vol. I, p. 233.

30 L. MILAN, op. cit., lornada Sexta, foli a ij.

31 Gramatica dela Lengua Vulgar de España; Bartholomé Gravio, Lovaina, 1559, foli a ij vers.

32 Libre dels consells: fet per lo magnífich mestre Jaume Roig / los quals son molt profitosos y saludables axi per al regiment y orde de ben viure com per augmentar la devocio a la puritat y concepcio de la sacratissima verge Maria; Francisco Diaz Romano, València, 1531, foli ij vers.

33 Ídem, foli iij.

34 Vg. GINÉS A. LÓPEZ GONZÁLEZ, Los árboles y arbustos de la Península Ibérica e Islas Baleares; Ediciones Mundi-Prensa, 2a edició, Madrid, 2006, tom II, p. 1303.

35 Libre dels consells: fet per lo magnífich mestre Jaume Roig; op. cit., foli iij.

36 Ídem, foli i vers.

37 Ídem.

38 JORDI RUBIÓ i BALAGUER, Història de la literatura catalana; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Abat Oliba-40, Barcelona, 1985, vol. II, p. 12.

39 Ídem, p. 7.

40 Ídem, p. 8-9.

41 Ídem, p. 9-10.

42 M. PEÑA, Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600); op. cit., p. 278.

43 MN. ANTONI Mª ALCOVER – FRANCESC DE B. MOLL, Diccionari Català-Valencià-Balear; Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1979, tom X, p. 633.

44 Diccionario de la Lengua Española; Real Academia Española / Espasa-Calpe, S.A.; vint-i-unena edició, Madrid, 1994, tom II, p. 2052.

45 M. PEÑA, Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600); op. cit., p. 278.